

जल अधिनियम, 1974 व वायू अधिनियम, 1981

राज्यसेवा व UPSC — संपूर्ण One-Liner

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, 1974

मुद्दा	One-Liner
अधिनियम	जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, 1974
उद्देश	जलप्रदूषणाचे प्रतिबंध व नियंत्रण करणे आणि पाण्याची शुद्धता व गुणवत्ता राखणे हा मुख्य उद्देश.
लागू वर्ष	1974
घटनात्मक आधार	अनुच्छेद 252 अंतर्गत राज्यांच्या संमतीने संसदेला कायदा करण्याचा मार्ग उपलब्ध झाला.
प्रमुख संस्था	केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (CPCB) आणि राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळे (SPCBs) यांची भूमिका निश्चित केली.
CPCB	देशातील जलप्रदूषण नियंत्रणासाठी समन्वय, मार्गदर्शन व तांत्रिक सहाय्य करणारी केंद्रीय संस्था.
SPCB	राज्यातील जलप्रदूषणाचे प्रतिबंध व नियंत्रण करण्यासाठी कार्य करणारी संस्था.
प्रदूषण	पाण्याच्या भौतिक, रासायनिक किंवा जैविक गुणधर्मांमध्ये असा बदल ज्यामुळे पाणी हानिकारक किंवा अयोग्य होते, तो जलप्रदूषणाच्या कक्षेत येतो.
उद्योगांचे सांडपाणी	उद्योगांना सांडपाणी जलस्रोतांमध्ये सोडताना कायद्यातील निर्धारित अटींचे पालन करणे आवश्यक आहे.
पूर्वसंमती	नवीन प्रदूषणकारी उद्योग/उत्सर्जनासाठी SPCB ची पूर्वसंमती (Consent) आवश्यक असते.
नमुना तपासणी	मंडळाला प्रदूषित पाण्याचे नमुने घेऊन त्यांची तपासणी करण्याचे अधिकार आहेत.
तपासणी अधिकार	अधिकृत अधिकाऱ्यांना उद्योग, प्रक्रिया व सांडपाणी व्यवस्थेची तपासणी करण्याचे अधिकार आहेत.
जलस्रोत संरक्षण	नदी, विहीर, प्रवाह, तलाव इत्यादी जलस्रोतांचे प्रदूषण रोखणे हा कायद्याचा महत्वाचा भाग आहे.
सांडपाणी	प्रक्रिया न केलेले किंवा नियमबाह्य सांडपाणी जलस्रोतांमध्ये सोडण्यावर नियंत्रण ठेवले जाते.
प्रतिबंधात्मक आदेश	प्रदूषण करणाऱ्या किंवा प्रदूषणाची शक्यता असलेल्या उपक्रमांवर मंडळ आवश्यक निर्देश देऊ शकते.
प्रयोगशाळा	जलनमुने तपासण्यासाठी मान्यताप्राप्त/मान्यताप्राप्त प्रयोगशाळांची व्यवस्था केली जाते.
दंड	कायद्याच्या तरतुदींचे उल्लंघन केल्यास दंडात्मक कारवाईची तरतूद आहे.
महत्त्व	भारतातील जलप्रदूषण नियंत्रणासाठी हा मूलभूत केंद्रीय पर्यावरणीय कायदा आहे.

≈ वायू (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, 1981

मुद्दा	One-Liner
अधिनियम	वायू (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, 1981
उद्देश	वायूप्रदूषणाचे प्रतिबंध, नियंत्रण व कमी करणे आणि वायूची गुणवत्ता सुधारण्याची तरतूद करणे हा मुख्य उद्देश.
लागू वर्ष	1981
घटनात्मक आधार	अनुच्छेद 252 अंतर्गत राज्यांच्या संमतीच्या पार्श्वभूमीवर संसदेकडून अधिनियम करण्यात आला.
प्रमुख संस्था	CPCB आणि SPCBs यांना वायूप्रदूषण नियंत्रणाची जबाबदारी देण्यात आली.
CPCB	राष्ट्रीय स्तरावर वायूप्रदूषण नियंत्रणासाठी समन्वय व मार्गदर्शन करते.
SPCB	राज्यातील वायूप्रदूषणाचे प्रतिबंध व नियंत्रण करण्यासाठी कार्य करते.
वायूप्रदूषण	वातावरणात हानिकारक घन, द्रव किंवा वायुरूप पदार्थांची अशी उपस्थिती जी मानव, वनस्पती, प्राणी किंवा पर्यावरणासाठी हानिकारक ठरते.
प्रदूषण नियंत्रण क्षेत्र	राज्य सरकार SPCB शी सल्लामसलत करून क्षेत्राला वायूप्रदूषण नियंत्रण क्षेत्र घोषित करू शकते.
उद्योगांची संमती	वायूप्रदूषण नियंत्रण क्षेत्रात औद्योगिक संयंत्र सुरू/चालवण्यासाठी SPCB ची पूर्वसंमती आवश्यक असू शकते.
उत्सर्जन	औद्योगिक संयंत्रातून होणाऱ्या वायू प्रदूषकांच्या उत्सर्जनावर नियंत्रण ठेवले जाते.
मानके	SPCB/संबंधित प्राधिकरणाकडून निर्धारित उत्सर्जन मानकांचे पालन करणे आवश्यक असते.
तपासणी	मंडळाला औद्योगिक संयंत्रांची तपासणी करण्याचे अधिकार आहेत.
नमुना	उत्सर्जित वायू/हवेचे नमुने घेऊन त्यांची तपासणी करण्याची तरतूद आहे.
निर्देश	प्रदूषण नियंत्रणासाठी मंडळ आवश्यक निर्देश देऊ शकते.
वाहन प्रदूषण	वाहनांमधून होणाऱ्या वायू प्रदूषणाच्या नियंत्रणासाठी संबंधित प्राधिकरणांशी समन्वयाची तरतूद आहे.
दंड	अधिनियमाच्या तरतुदींचे उल्लंघन केल्यास दंडात्मक कारवाईची तरतूद आहे.
महत्त्व	भारतातील वायूप्रदूषण नियंत्रणासाठी प्रमुख केंद्रीय कायदा आहे.
महत्त्वाची दुरुस्ती	1987 च्या दुरुस्तीने कायद्यात महत्त्वपूर्ण बदल करण्यात आले.

🔑 जल अधिनियम विरुद्ध वायू अधिनियम — परीक्षेसाठी

घटक	जल अधिनियम	वायू अधिनियम
वर्ष	1974	1981
पूर्ण नाव	जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम	वायू (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम
मुख्य विषय	जलप्रदूषण	वायूप्रदूषण
प्रमुख संस्था	CPCB + SPCB	CPCB + SPCB
मुख्य उद्देश	जलप्रदूषण रोखणे व जलगुणवत्ता राखणे	वायूप्रदूषण रोखणे, नियंत्रित करणे व कमी करणे
नियंत्रण	सांडपाणी व जलप्रदूषण	औद्योगिक/इतर वायू उत्सर्जन
महत्त्वाची संकल्पना	Consent for discharge	Air Pollution Control Area + Consent
घटनात्मक आधार	अनुच्छेद 252	अनुच्छेद 252
दुरुस्ती	1978, 1988 इ.	1987 महत्त्वाची दुरुस्ती

अतिरिक्त One-Liners

जल अधिनियम, 1974 हा स्टॉकहोम परिषदेनंतरचा (1972) भारतातील पहिला व्यापक पर्यावरणीय कायदा मानला जातो.

CPCB ची स्थापना जल अधिनियम, 1974 अंतर्गत झाली; नंतर वायू अधिनियम, 1981 अंतर्गतही त्याला अधिकार मिळाले.

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) उपकर अधिनियम — 1977 (Water Cess Act); उद्योगांकडून पाणी वापरावर उपकर आकारला जातो.

वायू अधिनियमाच्या 1987 च्या दुरुस्तीने 'ध्वनी' चा प्रदूषक म्हणून समावेश केला.

अनुच्छेद 252 — दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विनंतीवरून (संमतीने) संसदेला राज्यसूचीतील विषयावर कायदा करता येतो.

जल अधिनियम = जलप्रदूषण; वायू अधिनियम = वायूप्रदूषण; दोन्हीची अंमलबजावणी CPCB + SPCB मार्फत.

दोन्ही अधिनियमांत उद्योग सुरू करण्यासाठी मंडळाची 'संमती' (Consent to Establish / Consent to Operate) आवश्यक.

पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, 1986 हा 'छत्री कायदा'; जल (1974) व वायू (1981) अधिनियम यांना पूरक.

नमुना घेणे, तपासणी, प्रवेश व निर्देश हे मंडळाचे प्रमुख अधिकार दोन्ही अधिनियमांत आहेत.

स्मरणसूत्र: जल 1974 → वायू 1981 → पर्यावरण संरक्षण 1986 (74 → 81 → 86).